

Андрій Плахонін

«СЕГО НЕ БЫВАЛО В РУСЬКЪИ ЗЕМЬЛИ»: ВПЛИВ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА ТА ПЕРЕЖИТКИ КРОВНОЇ ПОМСТИ В КНЯЗІВСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Цей посланець мав інструкції повідомити монархові Блефуску про велике милосердя свого повелителя, який задовольнився накладенням на мене такого легкого покарання, як осліплення... Посланець проголосив, що з огляду на необхідність збереження миру й дружби між двома імперіями, його повелитель сподівається, що імператор Блефуску, брат вбитого, накаже відіслати мене зв'язаного по руках та ногах в Ліліпутію, щоби піддати покаранню за зраду.

Дж. Свіфт. Мандрі Гулівера.

Осліплення Василька Теробовльського належить до найулюбленіших сюжетів дослідників історії Давньої Русі. Адже «Повість про осліплення Василька Теробовльського», як перша, за визначенням О. В. Творогова, справжня сюжетна оповідь в руській літературі¹, є найбагатшим полем для літературних запозичень та етичних розмірковувань. І стрижнева тема, закладена літописцем у вислові Володимира Мономаха «сего не бывало в Руськѣи зємьли ни при дьдѣхъ нашихъ ни при отцѣхъ нашихъ сякого зла» є домінуючою в усіх історичних працях двох останніх сторіч. Попри позірну очевидність такого твердження, нам здалося необхідним розглянути окремі питання побутування скалічення як форми кримінального покарання в юридичній практиці Давньої Русі.

Осліплення Василька, за літописною версією, стало результатом наклепу на нього з боку володимирського князя Давида Ігоревича київському князеві Святополку Ізяславичу: «Володимєрь сложился єсть с Василькомъ на Святополка.... Кто єсть оубиль брата твоего Ярополка, а нинь мыслить на мя и на тя и сложился є с Володимєромъ.. Не помнитъ тебє, ходя в руку твоєю. Аще ли отидеть въ свою волость, самъ оузриши аще ти не заиметь городовъ твоихъ Турова и Пиньска и прочихъ городовъ твоихъ»². Святополк дещо інакше переповів київському вічу ці звинувачення:

«Василко брата ти оубиль и зайти волость твою Туровъ, Пинєскъ, и Берєстши, Погорину и шель ротѣ с Володимѣромъ яко стѣсти Володимєру в Києвѣ а Василкови Володимєри»³. Святополк Ізяславич «созва бояре и Кияне», — віче, — та повторив перед ними звинувачення Василька. Наведена у літописі реакція вічових зборів виглядає досить розпливчастою: «да аще єсть молвилъ право Давыдѣ, да прииметь Василко казнь»⁴. Складається враження, що вся літописна оповідь побудована з метою обілення Святополка та київського віча, зокрема, зауважується, що і віче, і князь допускали можливість наклепу з боку Давида: «аще ли не право глаголатъ Давыдѣ да прииметь мєсть от Бога». Непевною виглядає і позиція Святополка — він виступає проти осліплення, навіть збирається відпустити Василька⁵. А у оповіданні Києво-Печерського Патерика про Прохора міститься й дещо відмінна редакція подій, пов'язаних з осліпленням Василька: «Святополк сь Давыдомъ рать зачастую про Василькову сльготу, еже ослѣпти Святополкъ, послушавъ Давида Игоревича»⁶, — де справа осліплення перекладається виключно на Святополка, а провина Давида вбачається лише в наклепі на Василька. Як відзначає більшість дослідників, осліплення відбувалося в місті Святополка — київському Звенигороді⁷ («не в Давыди градѣ єсть ни ослѣплєнь но въ твоємъ городѣ ять и ос-

¹ Творогов О. В. Сюжетное повествование в летописях XI–XII вв. // Истоки русской беллетристики. — Л., 1970. — С. 45.

² Ипат. — Стб. 231–232; Лавр. — Стб. 257–258.

³ Ипат. — Стб. 237; Лавр. — Стб. 263.

⁴ Ипат. — Стб. 233–234; Лавр. — Стб. 260.

⁵ Ипат. — Стб. 234; Лавр. — Стб. 260.

⁶ Києво-Печерський Патерик: Вступ, текст, примітки / Д. Абрамович. — К., 1931. — С. 151. Правда, М. С. Грушевський у цьому фрагменті вбачав звичайну плутанину копіювача (Грушевський М. С. Вольинский вопрос 1087–1102 гг. // Киевская старина. — № 4. — Т. XXXIII. — К., 1891. — С. 54. — Прим. 3).

⁷ Чи не свідомо Святополк та Давид влаштували осліплення в місті однойменному з тим, що належало брату Василька? Та в Лаврентіївському, Никонівському та Воскресенському літописах осліплення відбувається у Білгороді (Лавр. — Стб. 260; Никон. — Т. 9. — С. 130–131; Воскр. — С. 13). Як відмічав М. С. Грушевський (Грушевський М. С. Вольинский вопрос 1087–1102 гг... — С. 45–46. — Прим. 3), літописний опис міста, в якому осліпили Василька («єсть городъ малъ оу Києва яко десяти верьстѣ и вдаль») не схожий на Білгород, який знаходився від Києва значно далі та був досить великим містом. Тому є всі підстави вважати, що осліплення відбулося саме у Звенигороді.

Мал. 1. Розправа з повсталими киянами в 1069 р.

льпленъ»⁸, — так відповіли Мономах та Ольговичі на спробу Святополка перекласти всю провину на Давида), а принаймні двоє з трьох осліплювачів були людьми Святополка, — це конюший Сновид Ізечевич та «овчюх» торк Берендей. На цьому ж наполягав і сам Василько в промові до Володаря під Бужськом: «я се створилъ ци ли оу моємъ городъ азъ и самъ боялєся аще быша и мене не яли и створили то же неволя ми было пристати свѣту ихъ ходящу в рукахъ ихъ»⁹. Давид тут змальовує себе звичайним пішаком у грі сильніших князів, — а саме Святополка.

Такі обмовки, на нашу думку, свідчать про пізніше зацікавлене редагування, яким було виправлено первинну фабулу «Повісті про осліплення Василька Теробовльського». Сліди такої переробки знаходив ще О. О. Шахматов, — він навіть виділяв декілька його етапів¹⁰. На першому етапі укладач третьої редакції «Повісті временних літ» вніс «Повість про осліплення» в літописний текст, виправляючи її на користь київського князя Святополка. Сліди такої правки фіксуються і в літописному тексті «Заповіту» Ярослава, і в оповіданні про Любецький з'їзд. На етапі Сильвестрівської редакції «Повісті временних літ» у «Повісті про осліплення» з'явилися вставки на користь Володимира Мономаха¹¹. Існування правок за-

свідчує ще один помічений О. О. Шахматовим факт — саме на етапі третьої редакції «Повісті временних літ» з тексту «Заповіту» Ярослава зникла згадка про віддачу Ігорю Ярославичу Володимира на Волині¹². Мабуть, весь цей комплекс текстів склався навколо рішень Витичівського з'їзду 1100 р., де Давида було позбавлено волинської отчини (яка трактувалася старшими князями, як «дача» Всеволода Ярославича).

У первинному ж тексті «Повісті про осліплення», вочевидь, йшлося про спільне рішення київського віча та київського князя Святополка про покарання Василька¹³. У промові Святополка до віча Василька було звинувачено в участі у вбивстві брата Святополка та у намірі вбити самого київського князя. У вирокі віча не уточнюється, яку саме «казнь» має понести підсудний. Але, зважаючи на той факт, що участь Василька у вбивстві Ярополка Ізяславича була опосередкованою, та й намір вбити київського князя не був здійснений, мабуть, мова йшла не про смертну кару (правда, згадуючи суд київського віча над Ігорем Ольговичем 1147 р., вироком могла бути й смерть). Але у світлі звинувачень Василька у зраді та участі у вбивстві саме скалічення, а не вбивство, виглядає не випадковим. Адже, з огляду на

⁸ Ипат. — Стб. 236; Лавр. — Стб. 263.

⁹ Ипат. — Стб. 242; Лавр. — Стб. 267.

¹⁰ Шахматов А. А. Повесть временных лет. — Т. 1 / Летопись записок Археологической комиссии. — Вып. XXIX. — С. XXXIII–XXXVШ.

¹¹ Відзначимо, що більшість сучасних дослідників вважають, що «Повість про осліплення» потрапила у текст ПВЛ лише на етапі Сильвестрівської редакції, та й сам цей твір було створено на замовлення Володимира Мономаха (Докладніше про цю точку зору та бібліографію див.: Творогов О. В. Василий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Вып. 1. XI — первая половина XIV в. — Л., 1987. — С. 91–92).

¹² Шахматов А. А. Повесть временных лет. — Т. 1... — С. XXV–XXVI.

¹³ За аналогією, в оповіді про осліплення Ростиславичів Всеволод Юрійович виправдовується в небажанні скалічення своїх ворогів, — в усьому винне бунтівне віче.

християнські уявлення, вбивство князя могло стати першим кроком до проголошення його мучеником-страстотерпцем. Літописний текст панеґірика жертви Ростиславичів — Ярополка Ізяславича — немовби на противагу долі Василька моделюється саме за цим каноном. Ярополк просить Бога про мученицьку смерть: «*даи же ми смерть таку яко же вдалъ еси брату моему Борису и Гльбови от чужою роуку да омыю грѣхи вся своєю кровью избуду суетнаго света и сити вражию*»¹⁴. Так само і Ігор Ольгович перед смертю звертається до Бога: «*аще кровь мою прольють то мученикъ боуду Господу моему*»¹⁵, — ця фраза дослівно збігається з передсмертною молитвою Бориса у «Казанні» про Бориса та Гліба¹⁶. Саме ритуальне скалічення, а не вбивство Василька мало відвернути від нього Бога.

Та чи відповідає це дійсності? Більшість дослідників пов'язує факт осліплення Василька з застосуванням у практиці Київської Русі норм візантійського права. Однак, проти наміру Святополка засудити Василька виступили переважно ігумени київських монастирів, здебільшого носії візантійського права. Є підстави думати, що репліка «*аще ли не право глаголасть Давидъ да прииметь мечь отъ Бога и отвещаетъ предъ Богомъ*»¹⁷ є скоріш віддзеркаленням справжньої реакції з їхнього боку, аніж риторики, якою послуговувалися в промовах на київському вічі. Така двоїста політика церкви у впровадженні норм візантійського права не була новиною. Згадаймо невдалу спробу Володимира Святославича запровадити смертну кару на Русі за розбої, ініційовану єпископами. Проти виступили ті ж самі «єпископы» та «старцы»¹⁸, — союз доволі дивний, імовірність існування якого викликала великі сумніви навіть у О. Шахматова¹⁹.

Дослідники віднайшли декілька подібних прецедентів у юридичній практиці Давньої Русі. На думку окремих істориків, єди-

ний схожий випадок — церковний суд над Федорцем, очолюваний митрополитом грецького походження Костянтином II: «*митрополитъ же Костянтинъ повелѣ съму языкъ оуръзати яко злодѣю и еретикуи руку правую оутяти и очи ему выняти [підкреслено нами — А. П.] зане хулу измолви на святую Богородицю*»²⁰. На факті збігу цих двох випадків «грецького» судочинства на Русі в різні часи наполягали І. У. Будовніц та С. Франклін з Д. Шепардом²¹.

Та, попри уявну схожість, де єдиним збігом є факт осліплення, на нашу думку, немає жодних підстав зіставляти ці два прецеденти скалічень в юридичній практиці Давньої Русі. Суд над Федорцем був свідченням конфлікту в руській церкві наприкінці другої третини XII ст., пов'язаного не тільки з намаганням Андрія Боголюбського і протегованого ним Федорця заснувати окрему митрополію, чи хоча б автокефальну єпископію для Володимиро-Суздальської Русі; крім незначних питань щодо посту підіймалося питання про законність захоплення єпископської кафедри, про канонічність її переміщення слідом за переміщенням князівського столу та, нарешті, про самий зміст взаємовідносин між світською (князівською) та церковною (єпископською) владою. Тож суд над Федорцем в посланні митрополита Костянтина II²² був зображений як суд над еретиком: «*яко злодѣю и еретику*». Відповідність цього випадку візантійським стандартам церковного права підтверджується і процедурою передачі Федорця світською владою церковному суду: «*посла же его Андрѣи митрополиту в Кыєвъ*»²³. Однак, попри легітимність суду над Федорцем, Костянтин II (чи автор літописної статті) в посланні відчував необхідність вдатися до розлогого теологічного екскурсу для виправдання такого жорстокого покарання. Невдовзі Костянтин II був відізваний патріархом, можливо, за свою занадто жорстку політику²⁴.

¹⁴ Ипат. — Стб. 198; Лавр. — Стб. 207.

¹⁵ Ипат. — Стб. 351.

¹⁶ Докладніше див. про це у: Успенский Б. А. Борис и Глеб: Восприятие истории в Древней Руси. — М., 2000.

¹⁷ Ипат. — Стб. 234.

¹⁸ Ипат. — Стб. 111.

¹⁹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах // Летопись занятий Археографической комиссии. — Вып. XX. — СПб., 1908. — С. 570.

²⁰ Лавр. — Стб. 356.

²¹ Будовніц І. У. Владимир Мономах и его военная доктрина // Исторические записки. — Т. 22. — М., 1947. — С. 78–79; Франклін С., Шепард Д. Начало Руси. 750–1200. — СПб., 2000. — С. 389. Промова Мономаха, наведена укладачем «Повісті временних літ», наголошує на тому, що осліплення, — це «нове зло» для Руської землі («сего не бывало... ни при дѣдѣхъ нашихъ ни при отцѣхъ нашихъ»).

²² Як вважав С. М. Соловйов, складач літописного зводу вніс до тексту літопису офіційний акт київської митрополії, в який вніс тільки незначні зміни (Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. 2. — М., 1960. — С. 321. Прим. 143).

²³ Лавр. — Стб. 356; Ипат. — Стб. 552.

²⁴ Крім суду над Федорцем, він за три роки свого перебування в Києві встиг посваритися й з ігуменом Печерського монастиря Полікарпом, — на Різдво 1168 р. останній був підданий спигнімі.

Привнесені ним грецькі стандарти виявилися занадто суворими для Русі²⁵.

Якщо практика скалічення холопа за вироком церковного суду²⁶ вважалася прийнятною, то для особи рангу єпископа цього вже було занадто. Зокрема, звертаючись у своєму полемічному творі «Притче о тѣлѣ чѣловѣчѣстѣ и о души и о Воскресенки мертвыхъ» («Про сліпця й хромця») до Федорця²⁷, Кирило Туровський²⁸ справу покарання покладав лише на Бога, а під сліпотою мав на увазі лише сліпоту душі²⁹. Тож, хоча осліплення й визнавалося у Візантії однією з форм покарання для єретиків, літописний текст подає нам ще одне пояснення такої жорстокої форми покарання Федорця: «*бсѣзь-милостивъ сынъ мучительъ [Федорець. — А. П.] другимъ чловекомъ головы порѣзываетъ и бороды инымъ же очи выжигая и языкъ оурѣзая а инья распиная по стѣнѣ и муча немилостивъ хотя исхитити отъ всѣхъ имъньє*»³⁰. Отже, чи не було в цьому випадку вжито принцип «покарання відповідно до злочину», який використовувався на ранньому етапі історії руського права та знову став домінуючим у праві Московської держави в XVII ст.? Символічність такого жорстокого покарання Федорця (відрубання руки й осліплення) кореспондує з словами Христа у Нагорній проповіді: «*Якщо ж праве око твоє спокушає тебе, вирви його і відкинь від себе; бо краще для тебе, щоб загинув один з членів твоїх, а не все тіло твоє було запроторене у геєну. І якщо права рука твоя спокушає тебе, відріж її й відкинь від себе; бо краще для тебе, щоб загинув один з членів твоїх, а не все тіло твоє було запроторене*

у геєну» (Матф. 5:29–30)³¹. Недарма в літописну оповідь про вбивство патрона Федорця Андрія Боголюбського потрапила цікава для нас помилка: в ній повідомляється, що вбивці відсікли Андрієві, як і у випадку з Федорцем, саме праву руку, хоча насправді йому відсікли ліву, якою він намагався захистити себе від убивць, що підтверджується як мініатюрою, вміщеною у Радзивіллівському літописі, так і дослідженнями антропологів³². Як припускає І. М. Данилевський, оповідь про відрубану руку є залишком чиєїсь редакційної роботи, спрямованої на викриття князя-самовладця та виправдання його вбивць³³.

Цікавішим для нас є ще один випадок практики скалічень і, зокрема, осліплення, що стосується безпосередньо родини Святополка Ізяславича. Мова йде про повернення дружини батька Святополка Ізяслава Ярославича у Київ після втечі «узурпатора» Всеслава 1069 р. Як пише літописець, «*и пришедъ Мьстиславъ [Ізяславич. — А. П.], и съсѣче Кыяны иже бяху высѣкли Всеслава, числомъ 70 чади, а другыя и съслѣшиша, другыя бя безъ вины погубивъ не испытавъ*»³⁴. У цьому випадку осліплення та вбивства стали покараннями за зраду свого князя, тобто за політичний злочин (про що трохи згодом), та виконувалися у позасудовому порядку («не испытавъ»).

Однак найближчим до осліплення Василька нам видається випадок осліплення Мстислава та Ярополка Ростиславичів володимирцями всупереч волі їх князя Всеволода Юрійовича, осліплення трохи дивне, адже скалічені раптово прозріли на день смерті

²⁵ Попри думку Д. Оболенського (Obolensky D. Byzantium and the Slavs. — L., 1971. — P. 70–72), не маємо жодних підстав вважати Константина II місцевим за походженням.

²⁶ Мова йде про скалічення холопа Дудича за наклеп на новгородського архієпископа Луку Жидяту: «Дудичъ же холопу оскомишь: урѣзаша ему носа и обѣ рудѣ» (Див. напр.: НПЛ. — С. 183). Та, судячи з того, що цей незначний випадок знайшов собі місце на сторінках доволі скупого в цій частині на повідомлення Новгородського літопису, навіть суд над холопом із застосуванням скаліченого покарання вважався чимось незвичайним приваємні для Новгороду.

²⁷ Адресат виголошення цієї притчі встановлюється завдяки «Проложному казанню про Кирила Турівського» (Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. — СПб., 1907. — С. 63) — Див.: Макарий. История русской церкви. — Т. 3. — М., 1888. — С. 24–29; Годубинский Е. Е. История русской церкви. — Т. 1 первая половина. — М., 1880. — С. 287–289; 373–376; Соколов П. И. Русский архиепископ из Византии и право его назначения до начала XV в. — К., 1913. — С. 100, 128–149; Еремин П. П. Притча о слепце и хромце в древнерусской письменности // Известия ОРЯС АН СССР. — 1925. — Т. XXX. — Л., 1926. — С. 347–352.

²⁸ Публікацію джерела див.: Еремин П. П. Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. — XII. — М.; Л., 1956. — С. 340–347; Из «Притч» и «Слов» Кирилла Туровского / Подг. текста, перевод и комм. В. В. Колесова // Памятники литературы Древней Руси. XII век. — М., 1980. — С. 290–323.

²⁹ Створення цієї пам'ятки датується 1160–1169 рр. (Еремин П. П. Притча о слепце и хромце... — С. 351).

³⁰ Лавр. — Стб. 356.

³¹ Та в тій же самій Нагорній проповіді Христос вимагає відмовитися від принципу «око за око, зуб за зуб»: «*Ви чули, що сказано: "око за око, и зуб за зуб". А я кажу вам: не противя злему*» (Матф. 5:38–39), що, здається, заперечує можливе припущення про застосування в цьому випадку саме такої форми покарання.

³² «*Ему оття руку десную*» (Лавр. — Стб. 369). Рохлин Д. Г., Майкова-Строганова В. С. Рентгено-антропологическое исследование скелета Андрея Боголюбского // Проблемы истории докапиталистических обществ. — М.; Л., 1935. — № 9–10. — С. 156; Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). — М., 2000. — С. 85–86.

³³ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников... — С. 90.

³⁴ Ипат. — Стб. 163; Лавр. — Стб. 173–174.

св. Гліба³⁵. Єдиний відомий нам випадок такого фіктивного осліплення пов'язаний з Візантією. Мова йде про інсценоване Олексієм Комніним (ще в ті часи, коли він був не імператором, а стратопедархом) осліплення бунтівного командувача найманцями в Малій Азії Руселя³⁶. Цікаво, що, як і у випадку з Ростиславичами, і в цій оповіді страти бунтівника вимагає частина зібрання місцевої знаті (чи це не нагадує руське віче?), а герой інсценує осліплення. Факт осліплення, за свідченням Анни Комніної, був сприйнятий як надмірно жорсткий. Несподіване ж прозріння і, відповідно, з'ясування всіх його обставин було схвально сприйнято навіть імператором Михаїлом VII Дукою. Таке неприйняття майбутнім імператором осліплення як форми покарання можна пояснити тим, що одного з його родичів (двоюридного дідуся?) Никифора Комніна (стратига Васпурукана) 1026 р. також було осліплено за участь у змові проти імператора Костянтина VIII. До того ж, вимоги Руселя були популярними: разом із більшістю візантійської знаті він виступав проти надмірного впливу євнуха Никифориці, який за слабого імператора перебрав на себе забагато владних повноважень. Слід відзначити, що наприкінці XI ст. осліплення як форма покарання, незважаючи на активне застосування, водночас засуджувалося значною частиною правлячої еліти як занадто жорстоке. У той час, як Анна Комніна виправдовує свого батька в осліпленнях, до яких він був за своє життя причетним,

перекладаючи їх ініціативу та здійснення на інших осіб, то Зонара, з метою підтвердити свою критику моральних якостей Олексія Комніна, звинувачує його у тих-таки осліпленнях³⁷. Такі очевидні паралелі між фіктивними осліпленнями Ростиславичів та Руселя цікаві для нас з огляду на можливість родинних зв'язків між Всеволодом Юрійовичем та кланом Комніних, на чому, зокрема, наполягає Н. І. Мілютенко³⁸. Та, на жаль, існування цих зв'язків не підтверджується джерелами.

Окремо маємо згадати й про наведений у Іпатіївському літописі прецедент осліплення знатного польського вельможі Петра Властовича³⁹: *«Владиславъ лядьскіи князь емь моужа своего Петрка и сълѣи а языка емоу оуръза и домъ его розъграби токмо с женою и съ дѣтьми выгна изъ земли своя и иде в Роусь якоже соуанглеское слово глаголетъ еуже мърюю мърить възмърить ти ся ты емь Роуского князя лѣстью Володаря и оумоучивы и имъние его оусухыти все егоже Богъ по ньколицѣ дневь не призрь»*⁴⁰. Літописець, не заглиблюючись у подробиці польського політичного життя, побачив провину Петра Властовича у тому, що він колись обманом захопив у полон перемишльського князя Володаря Ростиславича⁴¹, мучив його та випустив, як зазначав й Кадлубек, за «все власне майно та скарби казни»⁴² (чи не калькою звідси були звинувачення до Федорця, який також був «бсзъмилостивъ» та хотів «исхитити от встѣхъ имъние?»). Підданий такий карі вельможа був відсланий на Русь,

³⁵ Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. — Т. 10. — М., 2000. — С. 5.

³⁶ Див.: Анна Комнина. Алексиада / Пер. Я. Н. Любарского. — СПб., 1996. — С. 59–60.

³⁷ Johannes Zonaras. Epitome historiarum / Ed. Th. Büttner. — III. — Wobst, 1857. — XVIII, 19. — зокрема, мова йде про осліплення Вріснія та Василяки.

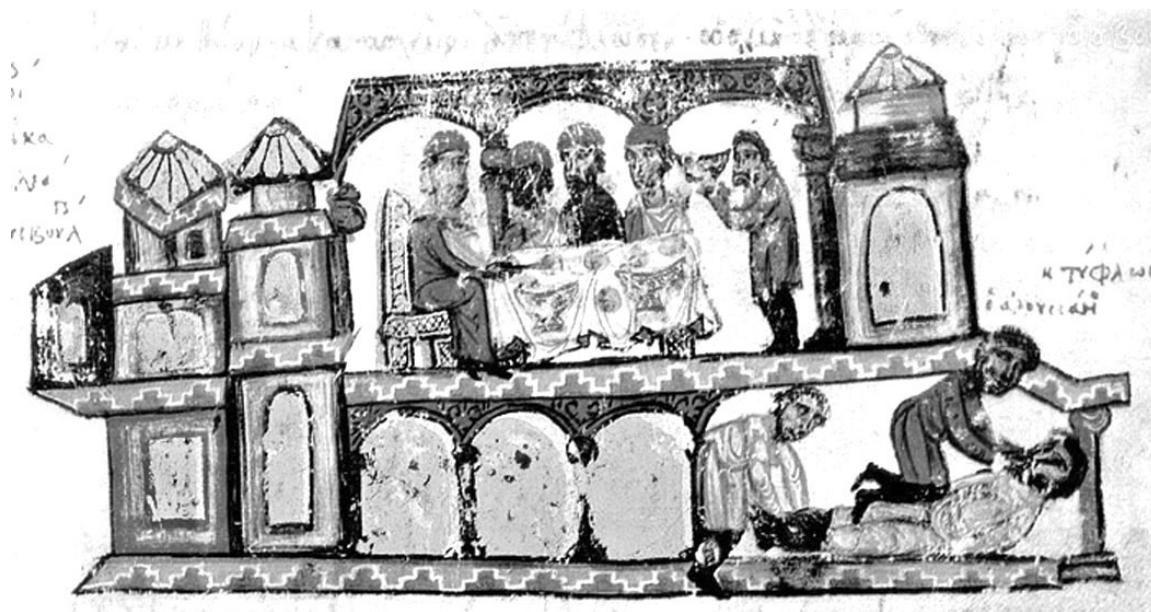
³⁸ Мілютенко Н. І. Рассказ о прозрении Ростиславичей на Смядыни (к истории Смоленской литературы XII в.) // ТОДРЛ. — XLVIII. — СПб., 1993. — С. 127. Та можливе візантійське походження другої дружини Всеволода та її ідентифікацію з «принцесою Оленою» заперечував ще Н. М. Карамзін (Карамзин Н. М. История государства Российского. — М., 1988. — Т. 2. — Кн. 1. — Прим. 405. — С. 161), хоча Д. Донської, зокрема, нещодавно припустив, що вона була дочкою Мануїла I Комніна (Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. — Ч. 1. (Середина IX — начало XIV вв.) — Ренн, 1991. — С. 57), що здається нам абсолютно неможливим із міркувань елементарної хронології. Основним аргументом на користь візантійського походження другої дружини Юрія Долгорукого є те, що вона разом із дітьми була змушена поїхати до Константинополя після конфлікту зі старшим сином чоловіка від першого шлюбу Андрієм. Та Юрій Долгорукий сприймався в Візантії як надійний союзник, який після вигнання грецького митрополита Ізяславом Мстиславичем відродив підлеглість руської церкви константинопольському патріархові. Тому в умовах нового конфлікту з київським князем Ростиславом Мстиславичем наділення володіннями в Візантії дітей Юрія Долгорукого було актом скоріше політичним.

³⁹ Петро Властович був однією з найпомітніших постатей польського середньовіччя. Знатного роду (за думкою деяких істориків, він походив із датського князівського роду, Сілезії чи навіть Русі), родич Болеслава Кривоустого (вони були одружені на рідних сестрах, — доньках Святополка Ізяславича: Baumgarten N. De. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle... — Roma, 1927 — Tab. II. — S. 10) він кілька десятиріч поступався за своїм статусом лише польському князю, листувався з Папами, заснував понад 70 костелів та монастирів та, як вважається, запровадив у Польщі романський стиль у архітектурі (див.: Cetwiński M. Piotr Włostowic czy Piotr Rusin? // Sobótka. — Wrocław, 1974. — Т. 4; Wasilewski T. Piotr Włostowic // Słownik starożytności słowiańskich. — Т. IV. — Cz. 1. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1977. — S. 113).

⁴⁰ Іпат. — Стб. 319.

⁴¹ «В льто 6630... Володаря яша ляховъ льстью» (Лавр. — Стб. 292; Іпат. — Стб. 286).

⁴² Хроника магистра Винцентия Кадлубка // Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий. — М., 1990. — С. 102.

Мал. 2. Осліплення Петра Деляна (Хроніка Іоанна Скіліци.
Мадридська королівська бібліотека)

мабуть до родичів своєї дружини Марії Святополківни, звідки його сумна доля й стала широко відомою на Русі⁴³.

* * *

Отже, мусимо констатувати, що осліплення Василька було першим із відомих нам подібних актів, застосованих до членів князівського роду Рюриковичів, але аж ніяк не першим на Русі.

Осліплення як форма покарання на той час була вже давно відома на Русі і саме завдяки зв'язкам з Візантією⁴⁴. Згадаймо про сумну долю полонених русів під час військових дій 1043 р. — більшість із них була осліплена («*слъпнша Руси много*»⁴⁵) за порушення угоди, про що пише, зокрема,

Д. Оболенський⁴⁶. Та чи має Русь завдячувати тільки Візантії запровадженням цієї жорсткої форми покарання?

Г. Подскальські наполягає на тому, що осліплення Василька було невдалим прецедентом використання візантійського права, після чого, під тиском негативної реакції суспільства, осліплення було замінене на Русі м'якшими формами покарання⁴⁷. Але єдиний наведений ним, слідом за Л. Гьотцем, приклад такого «пом'якшення» покарання, — постриг Судислава Володимировича 1059 р. — не є вдалим. По-перше, він відбувся за 38 років до осліплення Василька; по-друге, спостереження над літописними текстами доводять, що надалі, частіше за постриг чи скалічення, застосовувалося звичайне вбивство, санкціоноване, як правило,

⁴³ Цікаво, що Кадлубек, яскраво оповідаючи про подробиці викрадення Петром Володаря Ростиславича, жодним словом не обмовився про осліплення польського вельможі. А от щодо Володаря Ростиславича, нагадаємо — брата Василька, він оповідає про те, що той осліпив, вирвав язика та оскопив одного з своїх бояр, родом з Угорщини, який намагався прислужитися своєму князю обманом та зрадою поляків (Хроніка магістра Винцентія Кадлубка... — С. 102–103). Як вважає Н. І. Щавелева, цей сюжет повністю був вигаданий Кадлубком та введений у текст з повчальною метою (Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники... — С. 121). Для нас важливо, що й у Польщі, де візантійський вплив був незрівнянно слабкішим за вплив Візантії на Русі, осліплення не було рідкістю.

⁴⁴ Єдина відома нам спеціальна робота, присвячена застосуванню такої форми покарання як осліплення у візантійській правовій традиції, — дисертація Одисея Лампсідеса (Lampsides O. *Ἠλοῖνῃ τῆ ε τυρλόσεως παλά Βυζαντινοῖς*. Diss. — Athenis, 1949), на жаль, залишається для нас недоступною.

⁴⁵ Лавр. — Стб. 154; Ипат. — Стб. 142.

⁴⁶ Оболенский Д. Византийское содружество наций // Его же. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. — М., 1998. — С. 240. Детальніше про прецеденти вживання скалічення у візантійській правовій практиці див.: Ostrogorsky G. *Geschichte des byzantinischen Staates / Handbuch der Altertumswissenschaft*. — München, 1963; Forssman J. *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa*. — Bern, 1970.

⁴⁷ Подскальски Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237) / *Subsidia Byzantinorossica*. — Т. 1. — СПб., 1996. — С. 66. Г. Подскальські посилається тут на роботу Л. Гьотца: Goetz L. K. *Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrußlands nebst Geschichte des russischen kirchenrechts*. — Amsterdam, 1963. — S. 52.

рішенням віча. Дивний приклад пом'якшення звичаїв⁴⁸! Навпаки, саме скалічення як ритуальна заміна вбивства здається таким пом'якшенням покарань. Виконання смертної кари, що відбувалося у формі четвертування, відсікання голови, чи спалення живцем було порушенням цілісності тіла як вмістилища душі і, таким чином, позбавляло особу засудженого надії на спасіння. Скалічений же міг спокутувати свої гріхи ще у світі живих, і все ж мав надію на спасіння. Шляхом до цього був монастир, який надавав покараному надію не тільки на спасіння душі, але й звичайну можливість підтримати власне тіло — харчі та дах над головою, і де той мав розмірковувати над Божим висловом: «Сліпого, або пошкодженого, чи потворного, чи хворого, чи коростявого, чи паршивого, таких Господу і в жертву не давайте і на жертвовник Господа» (Лев. 22:22). Адже, як і ушкоджену жертвовну тварину, людину з тілесними вадами Господь не побажає бачити перед своїми очима: «Сліпий та кульгавий не ввійде у дім Божий» (2 Царств. 5:8).

Найближча візантійська паралель до осліплення Василька Теревовльського — практика скалічення конкурентів у боротьбі за владу, бунтівників та порушників угод — на нашу думку, не є коректною. Адже ска-

лічення знатних осіб у Візантії, як правило, супроводжував постриг, про що у випадку з Васильком навіть не згадується⁴⁹. Тому, найімовірніше, шукати корені цього акту слід у звичаях кровної помсти, окремі прецеденти якої потрапили навіть у статті «Руської Правди» «Докладної» редакції: «*Аче ли утнеть руку, и отпадетъ рука или усхнеть или нога, или око, или не утнеть, то полувирьє 20 гривенъ а тому за вѣкъ 10 гривенъ*»⁵⁰. Що ж стосується Правди Ярослава, то вона навіть починалася зі статті про кровну помсту за вбивство: «*Аже убиеть мужь мужа, то мьстити ли не будетъ кто его мьстя, то положити за голову 80 гривен, аче будетъ княжь мужь или тиуна княжа; аче ли будетъ русинь, либо гридь, либо купець, либо тиунъ боярескъ, либо мечникъ, либо изгой, либо словьнинъ, то 40 гривенъ по ложити за нь*»⁵¹. Однак вже за Ярославичів принцип кровної помсти замінюється грошовими виплатами («*отложити убиение за голову, но кунами ся выкупати*»⁵²), але, як видно з переліку тих осіб, на кого поширювалися ці покарання, вони не застосовувалися до відносин всередині княжого роду, як і всі постанови «Руської Правди». І хоча сучасні дослідники справедливо посилаються на формулювання «*аще князь согрѣшивъ, то у волость, аще мужь — у голову*»⁵³, все

48 У цьому випадку нам пригадалася історія, яку А. А. Горському розповіла одна з його співробітниць — колишня вчителька. Почувши від неї історію про посадження в поруб Всеслава Брячиславича, учні звернулися до неї з питанням: «А чому вони його просто не вбили?», що сучасній дитині здалося більш прийнятним у даній ситуації (Горский А. А. Эволюция отношения к убийству в Древней Руси // Мир истории. — № 2. — 2001 (<http://www.tellur.ru/~historia/archive/02-01/evol.htm>). Чи можна цей приклад розглядати теж як вияв сучасного пом'якшення правів?

49 Практика застосування скалічення членів правлячих родів у Візантії зумовлювала наступний насильницький постриг жертви у ченці (хоча не завжди так. На Русі це почало практикуватися (вже без скалічення) на рубежі XII–XIII ст. — йдеться про насильницький постриг Рюрика Ростиславича Романом Мстиславичем. Прецедент постригу члена князівського роду відомий і з XI ст. — Так, звільненого Ярославичами Судислава Володимировича «*заводивше крѣсту и бысть чернецемъ*» (Ипат. — Стб. 151; Лавр. — Стб. 162). Форма «вводити кь крѣстоу», здається, вживалася виключно у значенні примусового акту (Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). — М., 1991. — Т. IV. — С. 316). Саме ця форма вжита в Іпатіївському списку Іпатіївського зводу. Але у Хлебніковському списку (більш справному) і у всіх списках Лаврентіївського зводу вжито дещо іншу форму, — «заводивше крѣсту», що означає приводити до присяги (Там же), що дещо змінює політичне навантаження цього акту, — між Володимировичем (який мав більше прав на київський стіл) і Ярославичами було укладено політичну угоду, наслідком якої став добровільний постриг Судислава. Можливо, на Русі XI ст., де тільки нещодавно з'явилися перші монастирі, ще вважали, що постриг має бути актом добровільним. Чи не з цієї причини постриг у ченці не згадується у «Повісті про осліплення Василька» як імовірний вихід із цієї проблеми? — Давид лише пропонує Васильку волинські міста (прецедент дуже дивний, — адже у Візантії панував усталений звичай, що сліпий не може займати престол), нічого не йдеться про наміри змовників і в оповіді про підготовку змовників до злочину.

50 Цит. за: Правда Русская. — I. Тексты. — М.; Л., 1940. — С. 106. Для нас важливим є той факт, що ця стаття з'являється тільки на етапі укладання «Правди» «Докладної» редакції, який датується саме добою правління Володимира Мономаха. — Мабуть, саме в цю добу скалічення як форма кровної помсти вступає в конфлікт з християнською ментальністю. До того ж, є підстави вважати, що ця стаття була запозичена безпосередньо з Еклоги. В Еклогі, переробленій за Прохироном X ст., за осліплення накладається пеня в 30 сикл (Пор.: в Правді — 30 гривень) (Див.: Правда Русская. — II. Комментарии. — М.; Л., 1947. — С. 347). Л. В. Черепнін навіть вважав, що включення цієї статті до Правди Докладної редакції пов'язане саме з осліпленням Василька (Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 206–207).

51 Правда Русская... — С. 104.

52 Правда Русская... — С. 104.

53 Ипат. — Стб. 603–604. Але ж з літописного контексту цієї фрази не витікає, що ця постанова мала загальний характер, — мова тут йде скоріш про приватну угоду. Водночас, це вдале формулювання засвідчує пошук нового типу відносин всередині роду Рюриковичів, сильно розгалуженого наприкінці XII ст., у рамках якого поступово втрачалася язва про єдність.

ж таки, практика міжкнязівських чвар демонструє нам поруч зі звичайним відібранням волостей і альтернативні шляхи покарання «звинілих» князів.

Тема помсти залишилася і в редактованому укладачем «Повісті временних літ» тексті «Повісті про осліплення». Крім уже згаданих нами фрагментів із звинуваченнями Василька в участі у вбивстві брата Святополка, в оповіді попа Василя зберігся сюжет про «помсти» і самого Василька:

«и выбъгоша людье от огня, и повель Василко вся истыци. И створи Василко мьщенье на людьехъ неповинныхъ. И проля кровь неповинну»;

«повьсиша Лазоря, и Василя и распрѣляша стрѣлами Василковичи и идоша от града се второе мьщенье створи. Его же бляше не льпо створити дабы отмстити Богу былъ и възложити было на Бога отмьщенье свос. Якоже рече пророк: “и въздамъ мьсть врагомъ и ненавиждающимъ мене въздамъ, яко кровь сыновъ своихъ мьщасть и мьститъ и въздасть мьсть врагомъ и ненавиждающимъ его въздасть”»⁵⁴.

Для православного священика, автора «Повісті про осліплення», право помсти, зрозуміло, належало лише Богу⁵⁵. Текст про дві помсти Василька, з точки зору одного з укладачів «Повісті временних літ», мав слугувати виправданням наступних дій Святополка, який, слідом за Давидом Ігоревичем, здійснив спробу відібрати волості в осліпленого Василька. Але ж не на Святополка, а на Бога поклали київські ігумени справу помсти Давиду в разі неправдивого звинувачення: *«аще ли не право глаголашь Давыдъ, да прииметь мьсть отъ Бога и отвьщаетъ предъ Богомъ»⁵⁶.*

Для нас у цій історії «двох помст» важливим є той факт, що навіть автор-християнин не зміг врешті-решт не визнати, що князі Рюриковичі навіть через 100 років після прийняття християнства продовжували керуватися практикою кровної помсти⁵⁷. Але всім цим численним Рюриковичам-напівязичникам певним чином протистоїть освічений християнин Мономах, який над тілом свого сина Ізяслава, вбитого Олегом Святославичем, зовсім несподівано для читача каже: *«Дивно ли оже муже оумерль в полку? Ты льпше суть измерли и роди нашим»⁵⁸.*

Більшість істориків цілком серйозно трактували вибір, що стояв у цей час перед Володимиром, як вибір «між особистими та загальнонаціональними інтересами»⁵⁹. Та хоча Мономах, врешті-решт, обмовився таки наприкінці листа *«но добра хочу брати и Руськьи земли»⁶⁰*, але для нього самого це був вибір між язичництвом та християнською мораллю. Вибір Мономаха не був повним, остаточним: його можна назвати радше наративним. У звичайному житті, коли князь мав приймати миттеві рішення, як правило, такі, що скеровувалися традиціями князівського виховання, досвідом кількох поколінь князів Рюриковичів, Мономах часто відступав від пропегованої ним на сторінках своїх творів християнської моралі: він вбиває половецьких послів, катує мешканців Мінська за гадані провини їх князя, але, з іншого боку, звертається до своїх синів з такими порадами: *«а не вдавайте силным погубити человека, ни права ни крива не оубивайте, ни повельвайте оубити его, аще будетъ повинень смерти,*

⁵⁴ Ипат. — Стб. 242–243; Лавр. — Стб. 267–268.

⁵⁵ Так само і в Святому письмі осліплення може йти як від диявола, так і від Бога, і як випробування і як кара Божя. Приклади осліплення Богом чи з Божої волі є частими в Біблії (Буття 19:11; 4 Царств 6:18; Діяння 9:8; Діяння 13:6–11 та ін.). Більше того, — осліплення — одне з покарань, що допускаються Богом для тих, хто його полишає, хто не виконує заповіді Господа (див.: Втор. 28:28). Тільки Господь осліплює («Хто дав вуста людині? Хто робить її німою, чи глухою, чи зрячою, чи сліпою? Чи не я Господь?» (Ісход. 4:11)), так само тільки «Господь відкриває очі сліпим» (Псалтир. 145:9) своєю милістю. Врешті-решт і в Старому Завіті було визнане виключне право Господа піддавати осліпленню своїх синів, що відбулося в біблійних оповідях про правління царя Іудеї Седекії з династії Давида. Якщо у 4 Царств несправедливість Седекії згадується побіжно, а головна увага приділена розгрому Єрусалиму вавилонянами, після якого сини Седекії були вбиті, а сам цар був осліплений та відведений на суд у Вавилон за повстання проти поневолювачів (4 Царств. 25:1–21), то в 2 книзі Паралипоменон головну увагу приділено несправедності Седекії, а вавилоняни виступають в якості зняряддя праведного божого гніву (2 Паралипоменон. 36:11–20). Згадуючи влучне спостереження В. Я. Петрухіна, що наративний образ руського князівського роду в літописанні конструювався за зразком праведних царів Старого Завіту (Петрухин В. Я. Древняя Русь: народ, князья, религия // Из истории русской культуры. — Т. 1. (Древняя Русь). — М., 2000. — С. 255. На користь цієї його думки, зокрема, свідчить популярність християнського імені Давид, невідомого серед іменослову візантійських імператорів), одразу ж зіставляєш старозавітну оповідь про осліплення Седекії з долею літописного Василька.

⁵⁶ Ипат. — Стб. 234.

⁵⁷ Як відзначав В. Сергеевич, практика кровної помсти не тільки зберігалася у звичайному праві Давньої Русі, але й увійшла до зовнішньополітичних угод, зокрема до угоди з Готським берегом (Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб., 1910. — С. 393).

⁵⁸ Лавр. — Стб. 254.

⁵⁹ Оболенский Д. Шесть византийских портретов. — 3. Владимир Мономах // Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. — М., 1998. — С. 477.

⁶⁰ Лавр. — Стб. 254.

а душа не погубляєте никакоже хрести-яны»⁶¹.

Так само штучно виглядає і зафіксована Повістю временних літ відома нам оповідь про обставини осліплення Василька Ростиславича. Укладена в кілька етапів, вона виконує подвійну функцію: звинувачення Давида — обілення Святополка, звинувачення Святополка — звеличення Володимира Мономаха⁶². Заплутана кількома редакціями, ця історія, з точки зору середньовічного літописця вельми повчальна, майже не використовувалася пізнішими авторами та компіляторами, охочими до вчених паралелей та цитат. Правда, Я. С. Лур'є наполягав на наявності певних збігів між «Повістю про осліплення Василька» та оповіданням про осліплення Василя II Темного у Львівському літописі⁶³: припущення з першого погляду досить сумнівне, але виявляється вірогідним при найближчому порівнянні текстів. Воно було сприйняте скептично і майже не

знайшло відголосу в науковій літературі попри той факт, що вперше на текстуальні збіги невдовзі після академічного видання Львівського літопису звернув увагу А. В. Марков⁶⁴.

Зіставлення текстів, проведене нами⁶⁵ (Я. С. Лур'є не деталізував свої аргументи) доводить, що повість про осліплення Василя II у Львівському літописі є скороченим конспектом «Повісті про осліплення Василька Теробовльського». До того ж, за основу було взято той самий текст, що входить до складу Львівської збірки, який в ході укладення «Повісті про осліплення Василя II» було скорочено, і куди для достовірності було внесено декілька справжніх подробиць. У цій роботі ми не будемо детальніше зупинятися на текстологічному аналізі Львівського літопису. Для нас цікавими є найближчі паралелі між осліпленням двох Василів, містком між якими крізь двісті п'ятдесят років і стала «Повість» попа Василя зі складу «Повісті временних літ».

⁶¹ Лавр. — Стб. 245. Та й чернігівський змійовик-амулет, приписуваний дослідниками Мономаху, «є цікавим прикладом християнсько-язичницького синкретизму та греко-слов'янської двомовності Русі кінця XI — початку XII сторіччя» (Оболенский Д. Шесть византийских портретов. — 3. Владимир Мономах. — С. 484).

⁶² Про цю останню місію докладніше див.: Сендерович С. Я. Метод Шахматова, раннее летописание и проблема начала русской историографии // Из истории русской культуры. — Т. 1. (Древняя Русь). — М., 2000. — С. 484–491. С. Я. Сендерович розглядає певний паралелізм між літописними парами Володимира Святого — Святополка Окаянного та Володимира Мономаха — Святополка Ізяславича.

⁶³ Лурье Я. С. Общерусские летописи XIV–XV вв. — Л., 1976. — С. 235. Більш докладно цю ідею було розвинуто через двадцять років у монографії: Лурье Я. С. Две истории Руси 15 века: Ранние и поздние независимые официальные летописи об образовании Московского государства. — СПб., 1994. — С. 83–84.

⁶⁴ Марков А. В. Один из случаев литературного вымысла в московском летописании // Известия ОРЯС. — СПб., 1914. — Т. XVIII. — Кн. 1. — С. 41–48.

⁶⁵

Львовская летопись. — Ч. 1 // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т. 20. — Ч. 1. — С. 100.

Львовская летопись. — Ч. 1 // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т. 20. — Ч. 1. — С. 260

и введоша и в ызбу;

и узрѣ Василько остряче ножь Торчина и разумь, яко хотять слепити, и возопи Василько плачемъ великимъ и стенаніемъ.

И се влезоша посланіи Святополкомъ и Давыдомъ,

И посланіи же пришедше,

Сновидь Изечевичь, конюшій Святополчи, да Дмитрь, конюхъ Давыдовъ, почаща простирати коверъ;

и яста Василька, и яша великого князя;

борящєся съ ними крѣпко, и не могоста повреци.

Ініи прискочиша, и повергоша,

снемше съ печи доску, возложѣша на перси его, и вложѣша дѣцьку на пупъ его,

и удавиша и рамено, яко и персемъ его троскотати.

Приступи Торченинь, именемъ Берендѣй,

хотя вывертѣти око,

грѣшися, перерѣза ему лице;

посемъ выня зѣнцию, тако изъ другаго ока;

и томъ часть бысть мертвъ яко.

посадиша на дворѣ на княжє Дмитреевъ древянемъ

послаша коверъ

онъ же крѣпко борящєся съ ними, едѣа повергоша его»

а сами на немъ падоша и изломиша грудь его, яко и и персемъ троскотати.

Конюхъ же Берестень

иземъ ножь, хотѣ вывертѣти око,

и грѣшися порѣза лице.

И томъ часть повергоша яко мертѣа, едѣа по многихъ временехъ оздравъ.

Повертаючись безпосередньо до осліплення Василька Теревовльського, мусимо констатувати, що маємо певні аргументи й на користь безпосереднього візантійського «сліду» в цьому випадку судочинства, не помічені поки що іншими дослідниками. Адже маємо свідчення про те, що осліплення як форма покарання у Візантії звернула на себе увагу руського суспільства напередодні осліплення Василька. Мова йде про повідомлення «Повісті временних літ» про осліплення самозванця Лжедіогена: «В лѣто 6603. Идоша Половцѣ на Грекы съ Девгеневичемъ и воеваша на Греки. А Царь я Девгеневича и ослѣпѣ»⁶⁶. У літописній статті ця інформація розпочинає оповідь про невдалу спробу половців укласти мир з Володимиром Мономахом та підступне вбивство ним «Іларевої чаді», в якій постає проблема порушення угоди заради помсти тим, хто «губять землю Рускую и кровь хрестьянську проливають беспрестани»⁶⁷. Звертає на себе увагу той факт, що повідомлення «Повісті временних літ» суперечить візантійським джерелам, які одноголосно (незважаючи на лояльність імператорові, чи опозиційність до нього) не пов'язують це осліплення з імператором Олексієм Комніним. Навіть вкрай критично налаштований по відношенню до імператора Зонара розповідає, що Лжедіоген був осліплений мешканцями одного з фракійських міст⁶⁸.

Таку відмінність у повідомленні візантійських джерел і руського літопису можемо пояснити тільки тим, що сам факт осліплення родича царського дому (літописець називає самозванця Девгеневичем, — тобто, визнає його справжнім сином імператора) обговорювався на Русі в зв'язку з боротьбою з половцями (і у Візантії самозванець виступав у союзі з половцями — ворогами держави, і, що найголовніше, християнства), заради якої можна поступатися й родинними зв'язками, й клятвами, як це зробив з половцями Мономах. Та осліплення

Василька не могло бути виправдане інтересами боротьби з кочовиками, оскільки літописець вклав у уста Василька намір зібрати сили для боротьби з половцями: «хотяхъ проситися оу Святополка и оу Володимера ити на Половци»⁶⁹. Так само і Мономах у оповіданні, вміщеному після повідомлення про осліплення самозванця, робить вибір між дотриманням князівського слова і вбивством половецьких ханів — ворогів Русі та християнства — на користь їх покарання. А от Давид Ігоревич у своїх прагненнях зберегти за собою стіл волинського Володимира пішов на союз з найнепримиреннішим ворогом Русі — половецьким ханом Боняком⁷⁰. Ситуація з візантійським самозванцем немов би перевертається — зрадник християнської справи (союзник язичників) осліплює захисника християнства. Безсумнівно, таке свідоме протиставлення літописцем подій на Русі візантійській практиці мало слугувати за додатковий аргумент у звинуваченні Святополка та Давида.

Повість про осліплення Василька поставила перед дослідниками питання про існування «політичних» злочинів (тобто, злочинів проти держави) на Русі, позаяк у Візантії осліплення пов'язувалося переважно з цим видом злочину. Категорично проти виокремлення таких злочинів у правовому полі середньовічної Русі висловлювалися в різні часи В. Сергеевич, Д. Голенищев-Кутузов та в наші часи В. М. Живов⁷¹. Зокрема, останній наполягає на позасудовому характері осліплень на Русі, посилаючись на осліплення Мстиславом Ізяславичем киян 1068 р. В. М. Живов наголошує, що осліплення за вироком церковного суду, на відміну від виявів князівського свавілля, ближчі до візантійських аналогів⁷². Справді, наведені дослідником приклади 1068 р., та згадані ним звинувачення проти Федорця, який без суду сліпив та катував людей («хотя исхитити от всехъ имъньиє»⁷³) наводять на думку про акти свавілля з боку як світської,

⁶⁶ Ипат. — Стб. 217; Лавр. — Стб. 226–227.

⁶⁷ Ипат. — Стб. 218; Лавр. — Стб. 227. За цим оповіданням слідує блок повідомлень про обставини, що передували Любецькому з'їзду, сам з'їзд та оповідь про осліплення Василька.

⁶⁸ Johannes Zonaras. *Epitome historiarum* / Ed. Th. Büttner. — III. — Wobst, 1857. — XVIII, 23. Вище ми вже відмічали, що Зонара, на противагу Анні Комніній, приписував Олексію осліплення Врєнія та Василяки.

⁶⁹ Ипат. — Стб. 240; Лавр. — Стб. 266.

⁷⁰ Та й Святополк одружився з донькою половецького хана, та пізніше урочисто поховав свого тестя у передмісті столиці.

⁷¹ Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права... — С. 449; Голенищев-Кутузов Дм. «Русская Правда» и Византия (опыт историко-юридической монографии). — Иркутск, 1913. — С. 449; Живов В. М. История русского права как лингвосомиотическая проблема // Из истории русской культуры. — Т. 2. — Кн. 1. Киевская и Московская Русь. — М., 2002. — С. 669. Правда, В. Сергеевич наголошував тільки на відносно пізній появі таких злочинів (не раніше XV ст.) (С. 31). Серед противників такої точки зору згадаємо М. Бенеманського (Бенеманский М. Закон градский. Значение его в русском праве. — М., 1917. — С. 144–149) та Я. М. Шапова (Шапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. — М., 1978. — С. 238).

⁷² Живов В. М. История русского права... — С. 669.

так і церковної влади. Та у випадках з осліпленням князів, як Василька, так і Ростиславичів, маємо підстави наголосити на існуванні саме публічної процедури, яка передувала, а у випадку з Ростиславичами супроводжувала, акт скалічення. Адже в обох випадках осліпленню передувало Віче:

Приставише к нему сто- Бысть мятеж в градъ: рожь в ночь. Наоутрия же Святополкъ созва бояре и Кияне и повѣда имъ еже блъ ему поведаль Давыдъ, яко брата ти оубилъ. И на тя свѣщаль с Володимеромъ хочеть тя оубити и градъ твои заляти. Ирекша бояре и людѣе: тебе княже головы своеѣ достоятъ блъсти, да аще естъ молвь право Давыдъ, да приметь Василко казнь, аще ли не право глаголаь Давыдъ, да приметь мечь отъ Бога и отвещать предъ Богомъ. И оувѣдѣша игумени и начаша молитися о Васильцѣ къ Святополку. И рече имъ Святополкъ: ото Давыдъ. Давыдъ же се вѣвѣдавъ, нача поустраивати на ослѣпленье...⁷⁴

Бысть мятеж в градъ: вѣсташа бояре и купци, рекуще: Княже, мы тобѣ добра хочѣм, за тя головы своя складаемъ. Нынѣ держиши вороги свои прости, а се ворози твои и наши — суждалци и ростовци. Убо казни их, любо слепи, а любо даи нам. Князю же Всеволоду благовѣрну и боязьниву, не хотящу того створити, повель всадити их в порубъ, людѣи дѣля, абы утѣшилъся мятежъ..... По мале же дни оупять восташа людѣе и бояре и вси велможѣи и до купецъ, и приидоша на дворъ на княжѣе многое множество со оружьемъ, рекуще: Чего ихъ додержати? И пустиша ю низ земли...⁷⁵ По семъ же второе восташа вси людѣе вопиюще и кричаще, сице глаголюще: хотимъ слѣпнѣти ихъ; князь велики же Всеволодъ Юрьевичъ зъло печалень бысть о семъ, понеже много милоствиъ естъ, но не може удержати ихъ. Они же шедше разметаша порубъ, и емше князя Мстислава Ростиславича и брата его князя Ярополка Ростиславича ослѣпнѣша и отпустиша ихъ...⁷⁶

Вирок членові князівського роду мав бути підтверджений вічем і не міг бути винесений з власної волі князя. Так само віче брало на себе ініціативу страти Ігоря Ольговича у 1147 р.⁷⁷ та Ігоревичів в Галичині 1211 р.⁷⁸ Вироком віча у справі Василька Теревовльського, як нам здається, була

смертна кара: «да приметь Василко казнь» — пор.: «Убо казни их, любо слепи» у випадку з Ростиславичами. Думка про можливість застосування осліплення виникла в Давида тільки після того, як за Василька вступилося духовенство: «И оувѣдѣша игумени и начаша молитися о Васильцѣ къ Святополку. И рече имъ Святополкъ: ото Давыдъ. Давыдъ же се вѣвѣдавъ, нача поустраивати на ослѣпленье». Чи не полягала провина Давида в тому, що він відступив від вироку віча та взяв ініціативу покарання на себе? В усіх інших випадках (ми не беремо до уваги події першої половини XI та XV ст.) справа страти чи скалічення члена князівського роду свідомо перекладалася князями на віче: форма покарання члена князівського роду, мабуть, через незвичайність такої ситуації, визначалася немовби консенсусом між князем та вічем. Недарма, коли одна зі сторін перебирає ініціативу на себе — що засвідчують події 1097, 1147 чи 1211 рр. — це викликає загальне обурення, зафіксоване літописами.

Отже, практика осліплень у Давній Русі мала різне походження. Якщо в церковному праві запозичення з Візантії не викликає жодних сумнівів, то у справі злочинів проти держави (читай — князя) знаходимо поєднання візантійських впливів та місцевих традицій. Чи не єдиним випадком прямого застосування осліплення у випадку покарання «державних злочинців» є осліплення киян Мстиславом Ізяславичем 1069 р. Що ж стосується практики осліплень у князівському середовищі, то мусимо констатувати — принципіві відмінності у соціальній структурі еліти Давньої Русі та Візантії не дозволяють погодитися з можливістю застосування візантійської практики осліплень по відношенню до представників роду Рюриковичів. Якщо у Візантії родичів імператора від самого носія імператорського титулу відділяла величезна прірва, то для роду Рюриковичів до певної хронологічної межі була характерна правова рівність, яку обмежувало хіба що право сильнішого. Уявлення про Русь як про спільне володіння князівського роду виключала можливість кваліфікувати

⁷³ Лавр. — Стб. 356.

⁷⁴ Ипат. — Стб. 233–234.

⁷⁵ Радз. — С. 146. Судячи з внутрішніх суперечностей, далі в тексті Іпатієвського та Радзивілівського літописів є лакуна, яку ми нижче заповнюємо за Никонівським літописом.

⁷⁶ Никон. — Т. 10. — С. 5.

⁷⁷ Мусимо відзначити цікаву паралель, проведену літописцем, автором оповіді про вбивство Ігоря Ольговича. Адже і в цьому тексті є мотив осліплення, правда алегоричного, пов'язаного із помстою Бога вбивцям: «безаконни несъмыслении оуслѣплении оущима своима вѣдоуще яко мьститель естъ Богъ и взищеть крови неповиннаго» (Ипат. — Стб. 353).

⁷⁸ Цілком сприймаємо датування, запропоноване М. С. Грушевським (Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. — Т. 41. — Львів, 1901. — С. 11. Див. також: Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар / За ред. М. Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 176–178).

дії будь-якого князя як політичний злочин та можливість суду над ним згідно норм звичаєвого права. Ці обставини виводили представників князівського роду поза межі звичайної юридичної практики, та, зі збільшенням чисельності князівського роду і поширенням християнських норм, що забороняли взаємне вбивство Рюриковичів як братовбивче, вимагали віднайдення нових правових шляхів вирішення конфліктів в середині князівського роду.

Безсумнівно, запозичивши з Візантії ідею осліплення як покарання, на Русі було здійснено спробу адаптувати його до норм місцевої юридичної практики. Такою формою адаптації і стало винесення вироку осліплення за спільним рішенням віча та князя. З часом ця практика поширилася і на застосування смертної кари щодо представників роду Рюриковичів. Особливістю застосування осліплення як форми покарання на Русі стало й те, що тут, за візантійським зразком, так остаточно і не склалося уявлення про те, що відсутність зору, як і інші форми каліцтва, позбавляють жертву прав на світську владу⁷⁹. У випадках з Васильком, смоленськими Ростиславичами та жертвами феодальної війни XV ст., осліплені й надалі зберігали права на свої удільні володіння, а Василь Темний навіть спромігся повернути собі Московський великокнязівський стіл.

Однак у помонгольський період можемо відзначити певну правову еволюцію цієї давньоруської практики в бік візантійських стандартів (йдеться про події XV ст.), як і повернення до практики кровної помсти у дещо зміненій формі⁸⁰.

Та, попри процедурні застереження щодо широкого застосування осліплення на Русі, ця форма покарання так і не була сприйнята частиною суспільства. Наївним було б це пояснювати особливою гуманністю нового християнського про шарку давньоруської еліти. Адже і в XII і в XV ст. ми так і не знайдемо гучної критики практики осліплення. А поодинокі слова Мономаха «*Сего не бывало в Руськѣи земли*» із засудженням осліплення Василька Тербовльського лишилися набагато ближчими до критики жорстоких форм покарань з боку «ліберально» налаштованої частини візантійської еліти (згадаймо тих же Анну Комніну та Зонару)⁸¹, в той час як значні про шарки міського населення Русі та духовенства виступали за збереження як скалічень, так і смертної кари. Візантійський Номоканон в 14 титулах прийшов на Русь дещо раніше появи пом'якшувальних коментарів до нього Вальсамона⁸², що стало однією з причин відносної поширеності жорстоких покарань⁸³, існування яких ґрунтувалося й на кількох сотрічній слов'янській правовій традиції.

⁷⁹ За відсутності у Візантії усталеного закону про право успадкування імператорської влади, саме каліцтво залишалося чи не єдиною (крім належності до християнської церкви) можливою перепорою для претендента на порфіру (Див.: Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. — СПб., 2001. — С. 43–57).

⁸⁰ Зокрема, йдеться про норму Уложения 1649 р.: «*а буде кто учинить надъ кѣмъ мучительное наругательство: отсечьть руку или ногу, или носъ или ухо, или зубы обрѣжеть, или глаз выколетъ, а за такое его ругательство самому ему то же учинити*» (XXII гл. 10 ст. Див.: Соборное уложение 1649 года. — Л., 1987.). Матеріали про збереження пережитків кровної помсти у звичайному праві слов'янського населення Східної Європи до 18 ст. див.: Інкін В. Ф. Нові матеріали до коментування статей «Руської Правди» про мужебійство та помсту // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1970. — Вип. 6. — С. 86–96.

⁸¹ У цілому, доба Македонської династії та часи правління Комніних характеризуються поступовою заміною смертної кари скаліченням. Так, у своїх юридичних трактатах Вальсамон, який діяв за дорученням Мануїла Комніна, вважав, що кримінальне покарання, на відміну від страти, дає час злочинцю на каяття (Див.: Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи... — С. 493). Цікаво, що, як ми відзначали вище, й у справі Василька Тербовльського смертна кара була замінена скаліченням.

⁸² Докладніше див.: Медведев И. П. Смертная казнь в толковании Феодора Вальсахмона // Византийский Временник. — 1992. — Т. 53. — С. 53–61.

⁸³ Цапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие... — С. 119–120.